

İSLAM MEDENİYETİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Journal of Islamic Civilization Studies

e-ISSN: 2149-0872

Cilt/Volume 10 - Sayı/Issue 1 - Nisan/April 2025: 240-261

Şîî Kaynaklarında Nahvin Doğuşu ve Kurucusu

The Birth and Founder of Nahw in Shī'ite Sources

Mansur TEYFUR

Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Asst. Prof., Kütahya Dumlupınar University, Faculty
İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Bilim Dalı, of Theology, Department of Arabic Language and
Kütahya, Türkiye Rhetoric, Kütahya, Türkiye
teyfur1985@gmail.com Orcid: 0000-0002-3225-9792

Atıf/Cite:

Teyfur, Mansur. "Şîî Kaynaklarında Nahvin Doğuşu ve Kurucusu". *İslam Medeniyeti Araştırmaları
Dergisi* 10/1 (2025), 240-261.
<https://doi.org/10.20486/imad.1619293>

Araştırma Makalesi / Research Article

Başvuru Tarihi / Received: 13.01.2025

Kabul Tarihi / Accepted: 21.04.2025

Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.
Licensed Under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License

Öz

Çalışma, İslâm'ın ilk dönemlerinde ortaya çıkan ve Kerbelâ hadisesiyle Ehl-i beyt taraftarı olarak daha sistemli bir şekilde günümüze kadar dinî ve siyasî varlığını sürdüren Şiîliğin, İslâmî ilimlerin temelini oluşturan nahiv ilminin inşasındaki rolünü ele almaktadır. Burada nahiv ilminin Şiî âlimleri tarafından tedvin edilmesine yönelik ortaya konulan görüşler incelenmiştir. Günümüzde nahvin doğuşunu bu açıdan ele alan bilimsel çalışmalara pek rastlanılmaması, konunun irdelenmesini elzem kılmaktadır. Zira Kur'ân'ın dili olan Arapça'nın, herhangi bir dinî akıma veya siyasî görüşe malzeme olmaksızın araştırılması önem arz etmektedir. Buradan hareketle çalışmada, nahvin doğuşu, ortaya çıkış sebepleri ve kurucusu gibi konuların Şiî kaynaklarında nasıl işlendiği ortaya konmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra nahvin doğuşu ve kurucusu hakkında ileri sürülen ve imâmet inancına dayanan iddiaların ele alınması amaçlanmaktadır. Araştırma sonucunda Şiî âlimlerin, Hz. Ali'nin Ehl-i beyt'e mensup olması ve kendilerince ilk imam olarak kabul edilmesi sebebiyle nahiv ilminin kuruluşunu ona atfettikleri görülmüştür. Ayrıca Hz. Ali'ye yakınlığı dolayısıyla Şiî olduğu düşünülen Ebü'l-Esved'in, nahiv ilminin temel prensiplerini bizzat Hz. Ali'den öğrenerek bu ilmi tesis ve tedvin ettiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagati, Nahvin Doğuşu, Hz. Ali, Ebü'l-Esved, Şîa, Şiî Kaynaklar.

Abstract

This study deals with the role of Shiism, which emerged in the early periods of Islam and continued its religious and political existence more systematically until today as a supporter of Ahl al-bayt with the incident of Karbala, in the construction of the science of nahw/grammar, which forms the basis of Islamic sciences. Here, the views put forward by Shia scholars on the formation of the science of nahw are analyzed. The fact that there are not many scientific studies dealing with the birth of nahw from this perspective today makes it essential to examine the subject. This is because it is important that Arabic, the language of the Qur'an, be researched without being used as a material for any religious movement or political view. From this point of view, this study aims to reveal how Shi'i sources deal with issues such as the birth of nahw, the reasons for its emergence, and its founder. In addition, it aims to address the claims about the birth and founder of the grammar that are based on the belief in imamah. As a result of the research, it was seen that Shia scholars attributed the establishment of the science of nahw/grammar to Hazrat Ali because he belonged to the Ahl al-bayt and was considered the first imam by them. In addition, it was determined that Abū al-Aswad, who was thought to be a Shiite due to his closeness to Hazrat Ali, established and edited this science by learning the basic principles of the science of grammar from Hazrat Ali himself.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, The Birth of Nahw, Hazrat Ali, Abū al-Aswad, Shī'a, Shī'a Sources.

Giriş

Arapçada *tâbi olmak*, *desteklemek*, *yayılmak* ve *çoğalmak* anlamlarındaki شائع – يشيع fiilinden türeyen ve mastar olan شائعة kelimesi sözlükte; *birine tâbi olan*, *yardımcı*, *taraftar*, *destekleyici* ve *bir iş için bir araya gelen bir grup* gibi manalar ihtiva etmektedir.¹ Bu kavram, Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerde de bu kapsamda kullanılmış olup; *fırka*, *bölük*, *topluluk*,

¹ Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh, Tâcü'l-luga Sihâhu'l-luga*, thk. Ahmed Abdü'l-Ğafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), 3/240; Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* (Kuveyt: Dâru'l-Hidâye ve Dâru İhyâu İhyâi't-Turâs, 2001), 21/301, 302; Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), 8/188, 189, 191; Mustafa Öz, “Şîa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/111.

tarafıtar olma ve *birine uyma* anlamlarına geldiği görülmektedir.² Terim olarak ise; “Şîa, Hz. Muhammed’den sonra Hz. Ali’nin nas ve tayinle imam olduğuna ve imâmetin kıyamete kadar kendi masum soyundan devam edeceğine inanan toplulukların ortak adı”³ şeklinde tanımlanabilir. Şîa, yaygın olarak kullanılan bir kavram olsa da zikri geçen bu topluluğu ifade etmek için Râfîzî ve Sebeiyye terimleri de kullanılmaktadır. Ayrıca İmâmiyye de Şîa içerisinde ele alınmakta ve Şîîliğin bir alt fırkası olarak kabul edilmektedir.⁴

Şîîliğin siyasî bir zümre olarak İslâm’ın ilk dönemlerinde ortaya çıktığı bilinmektedir. Hilafet hakkının Hz. Ali (ö. 40/661) ve onun soyundan gelen masum imamlara ait olduğu düşüncesinden zuhur eden Şîa, İslâm toplumunda dünyevî ve dinî liderliğin Hz. Ali ve onun evladına mahsus olduğunu iddia etmiştir. Bu iddiasını da nassa dayandırmıştır.⁵ Kerbelâ’da Hz. Hüseyin’in (ö. 61/680) şehit edilmesi, ardından Tevvâbûn hareketi ile yayılan Emevî düşmanlığı ve Ehl-i beyt tarafıtarlığı zamanla bir sistem haline gelerek mezhepleşme sürecine girmiştir. Böylece Ehl-i beyt tarafıtarları, siyasî ve dinî anlayışlarını bu çerçevede şekillendirmeye çalışmıştır.⁶

Araştırmmanın konusu, daha çok siyasî bir akım olarak ortaya çıkan Şîîliğin, nahiv ilminin doğuşu ve kurucusuna dair rivayetlerdeki tutumunu ortaya koymaktır. Zira bazı çağdaş dılciler, Ebü’l-Esved ed-Düelî’nin (ö. 69/688) Hz. Ali’ye yakınlığı sebebiyle Şîî olduğunu ve dolayısıyla nahvin ortaya çıkışının başta Hz. Ali olmak üzere Ebü’l-Esved’e nispet edildiği hakkında ileri sürülen bilgi ve görüşler zikretmiştir.⁷ Ayrıca Şevkî Dayf (ö. 2005), Hz. Ali’nin nahvin kurucusu olmasıyla ilgili rivayetlerin Şîîler tarafından uydurulduğunu ifade etmektedir. Ona göre Hz. Ali’nin ordusunu, Muâviye (ö. 60/680) ile savaşa hazırlaması ve Havaricle olan savaşlarla meşguliyeti sebebiyle nahvin kurucusu olması mümkün değildir. Dayf, bazı rivayetlerin nahvin kurucusu olarak Ebü’l-Esved’i işaret etmesini de onun Hz. Ali’ye yakınlığı sebebiyle Şîî olduğuna bağlamaktadır. O,

² Kur’an-ı Kerim Meâli, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), el-En’âm 6/65, 150; el-Hicr 15/10; Meryem 19/69; el-Kasas 28/4, 15; er-Rûm 30/32; Sebe’ 34/54; el-Kamer 54/51; es-Sâffât 37/83; en-Nûr 24/19.

³ Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016), 285.

⁴ Metin Bozan, *İmâmiyye Şîası’nın Oluşumu* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2018), 39; Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 285; Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *Dinler ve Mezhepler Tarihi “el-Milel ve’n-Nihal”*, çev. Muharrem Tan (İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 2006), 132, 146-147.

⁵ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 284, 286, 287; Bozan, *İmâmiyye Şîası’nın Oluşumu*, 39; Öz, “Şîa”, 39/111; Ahmet Vehbi Ecer, “Şîa ve Doğuşu”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1983), 136.

⁶ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 288, 290; Öz, “Şîa”, 39/112, 113, 114.

⁷ Şevkî Dayf, *el-Medârisü’n-nahviyye* (Kahire: Dâru’l-Meârif, ts.), 14, 15; Ahmed Emîn, *Duha’l-İslâm* (Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2012), 608; Mehmet Cevat Ergin, “Arap Nahvinin Doğuşu”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2005), 132; İsmail Durmuş, “Nahiv”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/302; Alî en-Necdî Nâsif, *Târîhu’n-nahv* (Kahire: Dâru’l-Meârif, ts.), 8, 9, 14; Abdülâl Sâlim Mekrem, *el-Halkatü’l-mefkûde fi târîhi’n-nahvi’l-Arabî* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1993), 30, 31, 47.

Ebü'l-Esved'in yaptığı çalışmaların Kur'ân metnindeki kelimelerin son hareketlerinin konmasıyla (i'râb) ilgili olduğunu savunmaktadır. Hatta o, Ebü'l-Esved'in öğrencilerinden olan Nasr b. Âsım el-Leysî (ö. 89/708) ve Yahyâ b. Ya'mer'in (ö. 89/708) de Kur'ân metnindeki kelimelerde bulunan bazı harflerin noktalanması gibi hizmetlerde bulunduklarını söylemektedir. Dayf'a göre nahvin asıl kurucusu, Ebü'l-Esved'in öğrencisi olmayan fakat kurrâlardan biri sayılan Abdullâh b. Ebî İshâk el-Hadramî'dir. Çünkü Hadramî, nahvin temel kurallarını, illetleriyle ve tali konulara kıyasıyla ele alan ilk kişidir. Dayf'ın hocası Ahmed Emîn (ö. 1954) de zikredilen bu görüşlerin bir benzerini eserinde ifade etmiştir.⁸

Araştırmanın devamında bu tür görüş ve tespitler, bizzat Şîî kaynaklarından yararlanılarak ele alınmıştır. Konunun daha iyi anlaşılması bakımından genel olarak nahiv ilminin tarihine kısaca değinildikten sonra Şîî âlimlerinin nahvin doğuşu, ortaya çıkış sebepleri ve kurucusu ile ilgili ortaya koydukları görüşlere yer verilmiştir. Ayrıca bu konular, Şîî kaynakları temelinde ele alınırken klasik ve çağdaş dönemlerde telif edilen muteber İslâmî eserlerle de mukayesesi yapılmıştır.

1. Nahiv İlminin Tarihçesi

Arap Yarımadasında ortaya çıkan Arapça, Sâmi dillerden biri olarak kabul edilmektedir. İslâm öncesinde (Câhiliye döneminde) aralarında lafız ve ifade farklılıkları bulunan fakat dış etkenlerin tesirinde kalmamış Temîm, Rebîa, Mudar, Kays, Hüzeyl ve Kuzâ'a gibi kabilelerin dilleri/lehçeleri meşhurdur. Ayrıca Kureyş kabilesi, Kâbe'ye gelen Hint, Fars, Habeş ve Mısır gibi farklı ülke halklarının yanı sıra Hristiyan ve Yahudilerle de muhatap oldukları için terkip ve iştikak yönünden dillerini daha da zengin kılma ihtiyacını hissetmişlerdir. Muhtemeldir ki, bu gibi sebeplerden dolayı hem konumu hem de civar bölgelerle olan aktif irtibatı sayesinde Kureyş lehçesi, ortak edebî dil olarak görülmüştür. Genel olarak Arapların Câhiliye döneminde fesahat ve belagat açısından çok güçlü bir dil üslubuna sahip oldukları ifade edilebilir.⁹

Arapların çoğunluğu, Câhiliye döneminde, okuma, yazma bilmedikleri ayrıca Arapçanın belirli kuralları tedvin edilmediği halde dillerini mahir bir şekilde kullanabiliyorlardı. Araplar, İslamiyet'in ilk yıllarına kadar başka milletlerle fazla karışmamıştır. Özellikle Hicaz bölgesinin çöllerle kaplı olması nedeniyle Araplar, Bizans

⁸ Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 14, 15; Emîn, *Duha'l-İslâm*, 608; Ergin, "Arap Nahvinin Doğuşu", 132.

⁹ Muhammed et-Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv* (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 13; Corcî Zeydân, *Târîhu'l-âdâbi'l-lugat'il-Arabiyye* (Matbaatü'l-Hilâl, 1936), 1/33, 35; Sevde Alan - İsmail Güler, "Kureyş Lehçesinin Klasik Arapçaya Etkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2007), 335; Mahmut Kafes, "Arap Dilinde Nahiv İlminin Doğuşu ve Önemi", *Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi* 9-10 (1995), 103; Soner Gündüzöz, "Nahiv ve Sarf İlimlerinin Doğuşu Üzerine", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (1997), 283, 284.

ve İran gibi civar ülkelerin de etkisinde kalmamıştır.¹⁰ Toplumda dil selikası/zevki öylesine oturmuştu ki, herhangi bir dil hatası ortaya çıktığında hemen fark edilip düzeltilirdi. İslâm'ın gelişiyle birlikte Müslüman Arap toplumu bu yeni dini, fetihler aracılığıyla Arapça konuşmayan başka milletlere ulaştırmak istediklerinde sadece konuşmalarında değil aynı zamanda Kur'ân okumalarında da bir takım dil hataları (lahn) zuhur etmeye başlamıştır.¹¹ Bu durum, dilin hatalardan korunması ve belirli dil kaidelerinin belirlenmesi ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Binaen aleyh Kur'ân'ın doğru şekilde okunup anlaşılmasına hizmet etmek amacıyla Arap gramer kuralları oluşturularak tedvin edilmeye başlanmıştır.¹² Arap dili ilimleri, İslâmî ilimlerin tasnifinde başta gelmektedir. Dil ilimleri içerisinde ise nahiv ilmi, İslâm medeniyeti açısından ayrı bir öneme sahiptir. Zira nahiv ilmi öğrenilmeden diğer ilimleri anlamak mümkün değildir.¹³

Nahiv ilminin ıstılâhî olarak; “Arapça terkiplerdeki kelimelerin mu'râb ve mebnî olma kurallarını irdeleyen ilim”, “Kelimenin cümledeki görevini ve i'râbını inceleyen ilim”, “Cümleleri doğruluk-yanlışlık yönünden ele alan ilim”¹⁴ gibi farklı tarifleri bulunmaktadır. Bu ilmin ilk defa kimin tarafından ortaya konduğu (kurallarının belirlenerek derlendiği) meselesinde ise kaynaklarda farklı rivayet ve görüşlere yer verilmektedir. Fakat dil alimlerinin çoğunluğuna göre Kur'ân'ın bazı ayetlerinde dil hataları görülmeye başlayınca Hz. Ali'nin kelime çeşitleriyle ilgili tanımlarını kapsayan bir sayfayı Ebü'l-Esved'e vererek; *انْحُ هذا النَّحْوُ/Bu yolu izle* demesi üzerine o da nahiv ilminin temelini atmaya başlamıştır. Ancak Ebü'l-Esved, her ne kadar genel kanaate göre nahvin kurucusu olarak kabul edilmiş olsa da onun sadece Kur'ân metnindeki kelimelerin üzerinde (i'râb) hareketleri göstermek için noktalamalar koyduğu ve nahvin temel birkaç

¹⁰ Kafes, “Arap Dilinde Nahiv İlminin Doğuşu ve Önemi”, 104.

¹¹ Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv*, 14, 15; Kafes, “Arap Dilinde Nahiv İlminin Doğuşu ve Önemi”, 104; Gündüzöz, “Nahiv ve Sarf ilimlerinin Doğuşu Üzerine”, 284; M. Şirin Çıkar, “Nahiv İlmi”, *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 81; Ahmet Yıldız, *Arap Edebiyatının Gelişim Serüveni 1* (Konya: Palet Yayınları, 2022), 70; Ayrıca İslâm'ın gelişiyle birlikte Lah'nın ortaya çıkışı için bk. Alaaddin Şükür, *Kur'ân-ı Kerîm'in Nahiv İlmine Etkisi* (Samsun: Üniversite Yayınları, 2018), 129.

¹² Muhammed Muhtâr Veleddü Ebbâh, *Târîhu'n-nahvi'l-Arabî fi'l-meşrik ve'l-mağrib* (Beyrut: Dâru't-Takrîb Beyne'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye, 2011), 9; Çıkar, “Nahiv İlmi”, 81.

¹³ Çıkar, “Nahiv İlmi”, 83; Veleddü Ebbâh, *Târîhu'n-nahvi'l-Arabî*, 9.

¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 309-311; Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürânî, *Kitâbü't-ta'rîfât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403), 240; Ali Bulut, *Nahvin Öncülerinden Sîbeveyh* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2023), 13.

kaidesini belirlediği de ifade edilmektedir. Ayrıca yukarıdaki ifadede geçen النَّحْو kelimesinden hareketle bu ilme nahiv isminin, terim olarak verildiği aktarılmaktadır.¹⁵

Bu ilmin nahiv olarak isimlendirilmesiyle ilgili bir diğer rivayet de şöyledir: “Hz. Ali, Ebü'l-Esved'den *inne ve kardeşleri*'ne (إِنَّ وَأَخَوَاتُهَا) *lâkinne*'yi (لَكِنَّ) de eklemesini istemiş, o da bunu yapıp kendisine takdim edince ona; مَا أَحْسَنَ هَذَا النَّحْوَ الَّذِي قَدْ نَحَوْتُ / *Gittiğin bu yol ne güzeldir* demiştir. Bundan dolayı da bu ilmin adı, nahiv olarak kavramlaşmıştır.”¹⁶

Kaynaklarda Ebü'l-Esved'in başta Yunan olmak üzere Süryani, Hint, Fars ve Ârâmî nahvinden (dil kurallarından) etkilendiği ifade edilmektedir. Bazı müsteşrikler, Arapların Süryanilerle karışıp onların dil ve kültürlerine aşına olduktan sonra nahiv ilmini/kaidelerini ortaya koyduklarını nakletmişlerdir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, nahiv ilminin diğer ülke veya milletlerin gramerinden etkilendiğine dair herhangi bir ilmi delil bulunmayıp sadece tahmin ve varsayımdan ibarettir. Ayrıca Arap nahiv ilmi, başka dillerde olmayan âmil nazariyesi üzerine kuruludur.¹⁷

Nahiv çalışmaları, Ebü'l-Esved'den sonra onun öğrencileri tarafından devam ettirilmiştir. Öğrencilerinden olan Nasr b. Âsım el-Leysî ve Yahyâ b. Ya'mer'in Kur'an metnindeki ز, ر, خ, ح, ج, ث, ت, ب gibi müteşabih harfleri birbirinden tefrik etmek için i'câm noktalamasını ihdas ettikleri aktarılmaktadır.¹⁸ Bu iki âlimin yanı sıra Anbesetü'l-Fîl (ö. 100/718), Meymûn el-Akran (ö. ?) ve Abdurrahmân b. Hüzmûz (ö. 117/735) de Ebü'l-Esved'in öğrencileri arasında olup, Basra nahiv ekolünün ilk tabakasını oluşturmaktadır.

¹⁵ Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî, *el-Îzâh fî 'ileli'n-nahv*, thk. Mâzin el-Mübarek (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1986), 89; Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâtî'l-üdebâ*, thk. İbrâhîm es-Semarrâî (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1985), 17; Abdülvehid b. Alî el-Halebî Ebü't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Mektebetü Nahdati Mısır, ts.), 6, 8, 10, 11; Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrâhîm Ramazân (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 1/61, 62; Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1982), 39, 40; Veleddü Ebbâh, *Târîhu'n-nahvi'l-Arabî*, 11, 41; Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 15, 16; Çıkar, “Nahiv İlmi”, 83; Kenan Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi* (İstanbul: Cantaş Yayınları, 2016), 330; Bulut, *Sıbeveyh*, 16, 19; Ergin, “Arap Nahvinin Doğuşu”, 132, 133; Durmuş, “Nahiv”, 32/300.

¹⁶ Ebü Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ (İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 4/467; Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv*, 25, 33; Yıldız, *Arap Edebiyatının Gelişim Serüveni 1*, 77-78; Kafes, “Arap Dilinde Nahiv İlminin Doğuşu ve Önemi”, 112; Gündüzöz, “Nahiv ve Sarf İlimlerinin Doğuşu Üzerine”, 288.

¹⁷ Zeydân, *Târîhu'l-âdâbi'l-lugat'il-Arabiyye*, 2/113; Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv*, 21, 22; Mekrem, *el-Halkatü'l-mefkûde*, 13-18; Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 20; Nâsif, *Târîhu'n-nahv*, 10, 11.

¹⁸ İ'câm noktalaması hakkında geniş bilgi için bk. Alaaddin Salihoglu, *Zabtu'l-Mushaf: Kur'an'ın Noktalanması ve Hareklenmesinin Kavramsal Çerçevesi, Tarihçesi, Ekolleri ve Günümüz Uygulamaları* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2025), 28-38.

Daha sonrasında nahvin temel kurallarını ele alan; ilk kez nahvin illetlerini şerh eden ve kıyası ilk kez kullanan Abdullâh b. Ebî İshâk el-Hadramî (ö. 117/735) ile devam eden çalışmaların Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) ve ardından Sîbeveyhi (ö. 180/796) ile olgunluk evresine geçtiği söylenebilir. Bu dönemle birlikte artık nahiv alanında eserler tedvin edilmeye başlanmıştır. Kısacası Arap nahvinin Irak'ın Basra bölgesinde ortaya çıktığı, Kufe'de gelişip ardından Bağdat'ta zirveye ulaştığı ifade edilebilir. Daha sonrasında nahivle ilgili çalışmalar, İslâm'ın sancağı altında ve Kur'ân'ın himayesinde Şam, Mısır, Afrika, Endülüs ve Mağrip'e kadar ulaşmıştır.¹⁹

2. Şîî Kaynaklarında Nahvin Doğuşu, Sebepleri ve Kurucusu

Şîî dünyasının Hz. Ali'ye yükledikleri üstün özelliklerin yanı sıra imâmet hakkının onda olduğunu gösteren zayıf veya uydurma birçok hadisi, kendi düşünceleri çerçevesinde yorumladıkları belirtilmektedir. İslâmî ilimlerin teşekkülü, hakikat ve tarikat/bâtınî ilimlere vakıf olma gibi konularda, Şîîlerin öncü olduklarını iddia etmek için kullandıkları tartışmalı, zayıf veya uydurma olduğu aktarılan hadislerden biri de şudur: “أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَعَلِيٌّ بَابُهَا”/Ben ilmin şehriyim, Ali de onun kapısıdır.”²⁰ Bu hadis, Kütüb-i Sitte'de sadece Tirmizî'nin (ö. 279/892) Sünen'inde; “أَنَا دَارُ الْحِكْمَةِ وَعَلِيٌّ بَابُهَا”/Ben hikmet eviyim, Ali de onun kapısıdır.”²¹ şeklinde geçmektedir. Buradan hareketle Ehl-i beyt ekolünden beslenen âlimlerin ilk dönemdeki imamlardan geç dönemlere kadar tüm alanlardaki ilimlerin yayılmasına gayret ettikleri aktarılmaktadır. Çünkü Şîî kaynaklarına göre kendi mezheplerine mensup âlimler, başka âlimlerden daha bilgili ve ilim sahibidirler. Zira onlar, ilimlerini Ehl-i beyt'ten almaktadırlar. Onlara göre, kendilerinin dışındakiler, sadece Hz. Peygamberden varit olan sınırlı bilgiye sahip olabilmektedirler. Hâlbuki Ehl-i beyt taraftarları, tüm bilgileri hem Hz. Peygamberden hem de onun belirlediği masum kişilerden almışlardır. Dolayısıyla bu seçkin kişilerden sadır olan her

¹⁹ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı*, 331; Çıkar, “Nahiv İlmi”, 84, 85; Veledü Ebbâh, *Târîhu'n-nahvi'l-Arabî*, 11, 41; Saîd el-Afgânî, *Min târîhi'n-nahv* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 34, 36; Nâsif, *Târîhu'n-nahv*, 5, 6, 7; Bulut, *Sîbeveyh*, 19, 20, 21; Yıldız, *Arap Edebiyatının Gelişim Serüveni* 1, 86, 88; Şehmus Ünverdi - İbrahim Aydın, “Abdullâh b. Ebî İshâk'ın Nahiv İlmindeki Yeri”, *The Journal of Mesopotamian Studies* 7/1 (2022), 10.

²⁰ Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994), 11/65; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân*, thk. Selâm Abdülfettâh Ebû Gudde (Halep: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 2002), 1/474; Seyit Avcı, “Ben ilim şehriyim Ali de onun kapısıdır' Hadisi Üzerine”, *Marife* 4/3 (2004), 372, 378.

²¹ Ebû İshâ Muhammed b. İshâ b. Sevre et-Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî*, thk. İbrâhim Utve Avd (Mısır: Matba'atü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1975), 5/537; Muhsin el-Emîn, *A'yânü's-Şîa* (Dâru't-Te'âruf li'l-Matbû'ât, 1983), 1/90; Avcı, “Ben ilim şehriyim Ali de onun kapısıdır' Hadisi Üzerine”, 372.

bilgi özel ve önemlidir. Başta sarf ve nahiv olmak üzere on dört ilmin inşasının Şîî âlimleri tarafından gerçekleştirildiği de ileri sürülmektedir.²²

Çağdaş dilbilimcilerinden Muhammed Riyâd el-Uşeyrî, klasik dönem Şîî dilcilerinden olan Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî'nin (ö. 322/933-34) Arap diline dair bazı ilimlerin kökenini ve doğuş sebeplerini Hz. Ali'ye dayandırmasını imâmet inancıyla ilgili bir mesele olduğunu ifade etmiştir. Çünkü imam bilginin kaynağıdır. O, bu sebep çerçevesinde Ebû Hâtim er-Râzî'nin nahiv ilminin doğuşunu Hz. Ali'ye dayandırıldığını ve Ebü'l-Esved ed-Düeli'nin de Hz. Ali taraftarı (Şîî) olduğu için nahiv ilmini ondan alarak esaslarını ve konularını tedvin ettiğini aktarmıştır. Ayrıca dil ve nahiv ilimlerinin yanı sıra birçok ilmin de Şîî âlimlere nispet edildiği zikredilmektedir.²³

2.1. Nahvin Doğuş Sebepleri

Kur'ân-ı Kerîm indirildikten sonra dünyanın dört bir yanındaki İslâm ümmeti için konularının ve içerdiği temel hususların anlaşılması ve yayılması büyük önem arz etmekteydi. Bunun içinde anahtar olarak kabul edebileceğimiz bazı ilimlerin bilinmesi gerekmektedir. Zira bu ilimlerin doğru ve yeterli şekilde kavranmaması durumunda, Müslümanların Kur'ân'ı doğru ve yeterince anlaması mümkün olmayacaktı. Çünkü İslâmî fetihlerin artmasıyla başka toplumların İslâm'a girişi ve Araplarla iç içe olması, Arapçanın düzgün haliyle devam etmesini zorlaştırmış ve dilde bozulmalara yol açmıştır. Arap dilindeki bu bozulma (lahn) Kur'ân'ın kırâatinde de görülmeye başlayınca, Arap dili (nahiv) kurallarının tedvin edilmesine olan ihtiyaç ortaya çıkmıştır.²⁴ Şîî kaynaklarında, nahiv kurallarının yazıya dökülmesini lüzumlu kılan farklı sebepler rivayet edilmektedir. Burada, nahvin doğuşuna sebep olarak gösterilen önemli birkaç rivayeti zikredebiliriz:

Bir bedevi, Hz. Ali'ye gelerek selam verip şöyle dedi: لَا يَأْكُلُهُ إِلَّا الْخَاطُونَ Âyetindeki harfleri nasıl okuyorsunuz? Biz hepimiz يَخْطُو/Yürümek yürüyoruz. Hz. Ali, gülümsedi ve

²² Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan et-Tûsî, *Ricâlü't-Tûsî*, thk. Cavâd el-Kayyûmî el-İsfahânî (İran: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, ts.), Muhakkikin Önsözü, 5-6; Emîn, *A'yânü's-Şîa*, 1/161; Âyetullâh es-Seyyid Hasan es-Sadr, *Te'sîsü's-Şîa li'ulûmî'l-İslâm* (Tahran: Menşûrâtü'l-A'lemî, ts.), 37, 38; Âyetullâh es-Seyyid Hasan es-Sadr, *eş-Şîatü ve Fünûnu'l-İslâm*, thk. es-Seyyid Murtazâ el-Mîrseccâdî (İran: Müessesetü's-Sibtayn el-Âlemîye, ts.), Muhakkikin Önsözü, 7, 10; Muhammed Riyâd el-Uşeyrî, *et-Tasavvuru'l-lügavî inde'l-İsmâiliyye* (İskenderiye: Münşeatü'l-Me'ârif, 1985), 166; Avcı, “Ben ilim şehriyim Ali de onun kapısıdır” Hadisi Üzerine”, 378; Ca'fer es-Sübhânî, “Devru'l-ulemâi's-Şîa fî binâi ilmi'n-nahv ve'zdihârih” (Erişim 21 Aralık 2024).

²³ Uşeyrî, *et-Tasavvuru'l-lügavî*, 166, 169; Ahmed b. Hamdân er-Râzî Ebû Hâtim, *Kitâbü'z-zîne fi'l-kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-Arabiyye*, thk. Hüseyin b. Feyzullâh el-Hemedânî (Yemen: Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Buhûsü'l-Yemenî, 1994), 82-83, 84; Emîn, *A'yânü's-Şîa*, 1/161.

²⁴ Ebû Hâtim, *Kitâbü'z-zîne*, 82, 84; Abdülvâhid b. Ömer b. Muhammed b. Ebî Hâşim Ebû Tâhir, *Ahbâru'n-nahviyyîn*, thk. Mecdî Fethî es-Seyyid (Tanta: Dâru's-Sahâbe li't-Turâs, 1989), 15, 17, 18; Emîn, *A'yânü's-Şîa*, 1/547; Uşeyrî, *et-Tasavvuru'l-lügavî*, 166; Sübhânî, “Devru'l-ulemâi's-Şîa fî binâi ilmi'n-nahv ve'zdihârih”.

ona şöyle dedi: Ey bedevi! لَا يَأْكُلُهُ إِلَّا الْخَاطِئُونَ/Onu günahkârlardan başkası yemez şeklindedir. Bunun üzerine bedevi şöyle dedi: Doğru söyledin Ey Müminlerin emiri! Çünkü Allah, kullarına zulmedecek değildir. Hz. Ali, bunun ardından Ebü'l-Esved'e dönerek şöyle dedi: İslâm dinine giren yabancılar arttı, insanlara dildeki doğru kullanımları öğretecek bir şeyler yaz. Bunun üzerine Ebü'l-Esved de ref, nasb ve hafd/cer konularını yazıp kendisine verdi.²⁵

Hız. Ömer'in (ö. 23/644) hilafeti döneminde bedevinin biri, bir adamın Tevbe suresinin 3. âyetini hatalı olarak ALLAHُ بَرِيٌّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ şeklinde okuduğunu duydu. Halbuki bu âyet, ALLAHُ بَرِيٌّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ/Allah ve Resulü, müşriklerden uzaktır... şeklinde doğru okunması gerekirdi. Bedevi, onun bu âyetteki رَسُولُهُ kelimesini damme ile değil de kesra olarak hatalı okumasını Hız. Ali'ye söyleyince, o da Ebü'l-Esved'e nahiv kurallarını öğreterek bunu tedvin etmesini istedi. Ebü'l-Esved, bilgili, zeki ve ferasetli biri olduğu için nahiv kurallarını telif etti. Herhangi bir konuda tereddüt yaşadığında Hız. Ali'ye gider danıştırdı. Ardından Hız. Ali'nin yönlendirdiği şekilde nahiv konularını düzenleyip kendisine takdim ederdi. Bu durumdan hoşlanan Hız. Ali, kendisine şöyle demiştir: تَتُتُّغُ الْيُطُ/تُتُّغُ الْيُطُ/Ne güzeldir. Başka bir rivayette ise, mezkûr âyeti hatalı okuyan kişiyi gören ve Hız. Ali'den nahiv kurallarını yazmasını isteyen Hız. Peygamberimiz olmuştur. Fakat Şiîler, bu olayın Hız. Peygamber döneminde vuku bulmadığını iddia ederek nahiv kurallarının ortaya çıkışını Hız. Ali'ye dayandırmaktadırlar.²⁶

Kureyşliler, Nebatîlerle evlenirlerdi. Bu evliliklerinden doğan çocuklarının dilleri bozulmaya başladı. Hatta Nebatîlerden biriyle evli olan bir kadın, bir keresinde dili yanlış kullanarak şöyle dedi: إِنَّ أَبَوِي مَاتَ وَتَرَكَ عَلَيَّ مَالًا كَثِيرًا/Babam vefat etti ve bana çok mal bıraktı. Hız. Ali, onun buradaki أَبِي olması gereken kelimeyi yanlış okuyarak dili hatalı konuştuğunu görünce, nahiv kurallarının temellerini attı.²⁷

Ebü'l-Esved'in kızı şöyle der: يَا أَبَتِ مَا أَشَدَّ الْحَرَّ.../Babacığım sıcaklığın en şiddetli olanı nedir? O da şöyle cevap verir: Güneşin aşırı sıcaklığından yanmış topraktaki çakıl taşlarıdır. Kızı ona şöyle der: Ben soru sormak için değil, çok sıcak olmasına olan şaşkınlığımı ifade etmek için söyledim. Yani kızı burada, مَا أَشَدَّ الْحَرَّ/Ne kadar da sıcak bir hava! şeklinde taaccub üslubuyla söylemesi gerekirken yukarıdaki soru kalıbını kullanmıştır. Ebü'l-Esved, bu olayın ardından Hız. Ali'ye giderek Ey Müminlerin emiri! İnsanların dilleri

²⁵ Ebû Hâtim, *Kitâbü'z-zîne*, 84; Emîn, *A'yânü's-Şîa*, 1/161; Sadr, *eş-Şîatü ve Fünûnu'l-İslâm*, 549; Muhammed el-Rayşehrî, *Mevsû'atü'l-İmâm 'Alî b. Ebî Tâlib fi'l-kitâb ve's-sünne ve't-târîh* (Beyrut: Dâru'l-Hadîs li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 2000), 10/265; Kur'an-ı Kerim Meâlî, el-Hâkka 69/37.

²⁶ Emîn, *A'yânü's-Şîa*, 1/161-162; Rayşehrî, *Mevsû'atü'l-İmâm 'Alî*, 10/266; Sadr, *eş-Şîatü ve Fünûnu'l-İslâm*, 547; Sadr, *Te'sîsü's-Şîa*, 42.

²⁷ Sadr, *eş-Şîatü ve Fünûnu'l-İslâm*, 548; Rayşehrî, *Mevsû'atü'l-İmâm 'Alî*, 10/266; Emîn, *A'yânü's-Şîa*, 1/162.

bozuldu, Arapların dili yok oldu der. Bunun üzerine Hz. Ali, nahvin temel esaslarını ona vermiştir. O da bu esaslara dayanarak nahvin kurallarını tedvin etmiştir.²⁸

Rivayet edildiğine göre bir gün Ebü'l-Esved, bir cenazenin arkasından yürürken, bir adam ona şöyle der: *مَنْ الْمُتَوَفَّى* /Öldüren kimdir? aslında o burada *مَنْ الْمُتَوَفَّى* /Ölen kimdir? demek istemiştir. Ebü'l-Esved de cevap olarak, *öldüren Allah'tır* der. Daha sonra bu durumu gidip Hz. Ali'ye anlatır. O da nahvin esaslarını içeren birtakım notları, Ebü'l-Esved'e verir ve şöyle der: *مَا أَحْسَنَ هَذَا النَّحْوِ، اخْشَ لَهُ بِالْمَسَائِلِ*.../Bu ne güzel yoldur/yöntemdir, diğer nahiv konularını da bu minval üzere yaz.²⁹

Ebü'l-Esved atını sürüp giderken, ona eski Basralı Sa'd adında Farslı bir adam uğramış ve Ebü'l-Esved kendisine Ey Sa'd! Neden ata binmiyorsun? diye sormuş. O da şöyle cevap vermiş: *إِنَّ فَرَسِي ضَالٌّ* /Atım topaldır. Aslında burada doğru şekli *ضَالٌّ* olması gerekirdi. Bunun üzerine orda bulunanlar alay edercesine gülüşmüşler. Ardından Ebü'l-Esved: “Bu arkadaşlar, İslâm'a yeni girdiler ve bizim kardeşimiz oldular, keşke onlara konuşmalarını doğru şekilde öğretecek bir şeyler yapsak” dedi ve daha sonra fâil ve mefûlün bih gibi konuları yazdı.³⁰

Nahiv ilminin bu isimle anılmaya başlaması konusunda ise Şîî âlimleri, birçok rivayet nakletmişlerdir. Fakat bu rivayetlerin hemen hemen hepsi genel manada şu olaya dayanmaktadır: “Hz. Ali, isim, fiil, harf gibi nahiv kurallarının esaslarını Ebü'l-Esved'e öğrettikten sonra ona şöyle der: *انْخُ عَلَى هَذَا النَّحْوِ* /Bu yöntemi esas alarak ilerle. Bunun üzerine Ebü'l-Esved de nahiv kurallarını tedvin etmiştir.”³¹

Yukarıda zikredilen ve Şîî kaynaklarına göre Nahvin doğuşuna sebep olduğu ileri sürülen rivayetlerin hemen hemen hepsine hem meşhur klasik İslâmî eserlerde hem de çağdaş dil kaynaklarında rastlamak mümkündür. İslâm'ın muteber kaynaklarına bakıldığında nahvin doğuş sebepleriyle ilgili daha başka rivayetlere de rastlamak

²⁸ Nûrullâh el-Hüseyinî el-Mer'aşî et-Tüsterî, *İhkâku'l-hak ve izhâku'l-bâtıl*, thk. Şehâbeddin en-Necefî (Kum: Min Menşûrâtı Mektebeti Âyetullâh el-Uzmâ el-Mer'aşî en-Necefî, ts.), 8/7-8; Rayşehrî, *Mevsû'atü'l-İmâm 'Alî*, 10/266; Emîn, *A'yânü's-Şîa*, 1/162.

²⁹ Sadr, *eş-Şîatü ve Fünûnu'l-İslâm*, 549-550; Emîn, *A'yânü's-Şîa*, 1/162; Rayşehrî, *Mevsû'atü'l-İmâm 'Alî*, 10/266.

³⁰ Emîn, *A'yânü's-Şîa*, 1/162; Sadr, *Te'sîsü's-Şîa*, 42-43; Sadr, *eş-Şîatü ve Fünûnu'l-İslâm*, 551-552.

³¹ Rayşehrî, *Mevsû'atü'l-İmâm 'Alî*, 10/267; Tüsterî, *İhkâku'l-hak*, 8/8; Emîn, *A'yânü's-Şîa*, 1/161; Sadr, *eş-Şîatü ve Fünûnu'l-İslâm*, 550; Sadr, *Te'sîsü's-Şîa*, 42.

mümkündür.³² Ayrıca nahiv ilminin isimlendirilmesine dair yukarıda verilen bilgilerin de genel olarak İslâm âlimlerince üzerinde ittifak edilen görüş olduğu söylenebilir.³³

2.2. Nahvin Kurucusu

Genel olarak Şîf âlimlerin nahiv ilminin doğuşu ve ortaya çıkış sebepleriyle ilgili yazdıkları eserlere bakıldığında ilk olarak bu ilmin Hz. Ali tarafından tesis edildiği ve ardından onun yönlendirmesiyle Ebü'l-Esved'in nahvin temel konularını tedvin ederek geliştirdiği nakledilmektedir. Şîf kaynaklarında, nahvin kurucusunun kim olduğu konusunda daha önce zikredilen nahvin doğuş sebeplerine dair rivayetlerin esas alındığını söyleyebiliriz. Ayrıca bu kaynaklarda nahvin doğuşu ve kurucusu hakkında sıkça rivayet edilen şu olayı da burada vermek isabetli olacaktır.

Rivayete göre Ebü'l-Esved şöyle der: Hz. Ali'nin yanına geldim ve onun çok düşünceli olduğunu gördüm. Ona dedim ki, Ey Müminlerin emiri! ne hakkında düşünüyorsun. O da bana şöyle cevap verdi: Ülkenizde (yaşadığınız bölgede) dil hatalarının olduğunu duydum ve Arapçanın dil esaslarını içeren bir kitap yazmak istedim. Bunun üzerine ona dedim ki: Eğer bunu yaparsan bizi ihya etmiş olursun ve aramızdaki bu dilin bozulmasını önlemiş olursun. Üç gün sonra yanına uğradığımda bana içerisinde şu yazıların bulunduğu bir sayfa verdi: “Kelime, isim, fiil ve harf olmak üzere üç çeşittir. İsim, isimlendirilen kişi veya şey hakkında bilgi verir. Fiil de bu isimlendirilen kişi veya şeyin hareketini/eylemini gösterir. Harfin ise isim ve fiil gibi tek başına anlamı yoktur.” Ardından bana dedi ki: Bu bilgileri esas alarak kendi bildiklerinden de ekle ve bil ki, Ey Ebü'l-Esved! Eşyalar üç çeşittir; zâhir/açık, mudmar/gizli ve bu ikisi arasında kalanlar. Daha sonra ben de bu konuları bir araya getirdim ve kendisine arz ettim. Bunlar içerisinde atıf, na't, ta'accüp ve istifhâm konularını ele aldım. Ardından كَانَّ، لَعَلَّ، لَيْتَ، أَنْ، اِنْ، nasb harflerini söyledim fakat لَكِنَّ harfini söylemedim. Bunun üzerine bana dedi ki: Neden onu söylemedin? Ben de dedim ki: Onu onlardan saymadım. O da bana: Aksine o da onlardandır onu da ekle dedi ve ben de ekledim.³⁴

³² Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 18-20; Zeccâcî, *el-Îzâh*, 89; Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî İbn Cinnî, *el-Hasâ'is*, thk. Muhammed Alî en-Neccâr (Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitâb, ts.), 2/7; Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 40-41; Ebü't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, 5, 6, 8; Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdebâ' ve muhâverâtü's-su'arâ' ve'l-bülegâ'* (Beyrut: Şeriketü Dâru'l-Erkam, 1420), 1/90; Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*, thk. Mustafâ Hüseyin Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Kitabî'l-Arabî, 1947), 1/282; Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv*, 16-18; Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 11-12; Mekrem, *el-Halkatü'l-mefkûde*, 11-12.

³³ Zeccâcî, *el-Îzâh*, 89; Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 19; Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv*, 24-25; Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 15; Durmuş, “Nahiv”, 32/300.

³⁴ Rayşehrî, *Mevsû'atü'l-İmâm 'Alî*, 10/264; Sadr, *eş-Şîatü ve Fünûnu'l-İslâm*, 551; Emîn, *A'yânü's-Şîa*, 1/161; Sübhânî, “Devru'l-ulemâi's-Şîa fî binâi ilmi'n-nahv ve'zdihârih”.

Bu ve önceki rivayetlere baktığımızda, nahvin kurucusunun Hz. Ali'nin öncülüğünde Ebü'l-Esved olduğu anlaşılmaktadır. Daha önce de zikredildiği gibi Şîî kaynaklarında, bu iki ismin üzerinde durulmasının en temel sebebi de Şîî olarak görülmelerinden kaynaklanmaktadır.³⁵ Fakat burada şunu ifade etmek gerekir ki, Şîî kaynaklarında nahvin tek kurucusunun Hz. Ali olduğunu ve nahiv ilmini Ebü'l-Esved'e onun öğrettiğini ileri süren rivayetler de bulunmaktadır.³⁶

Yukarıda zikredilen rivayetlerin yanı sıra klasik Şîî dil kaynağı olarak bilinen Ebû Hâtim er-Râzî'nin (ö. 322/933-934) *Kitâbü'z-zîne* adlı eserinde yer alan ilk dönem nahiv âlimlerinin silsilesi şu şekildedir: Hz. Ali, Ebü'l-Esved ve onun öğrencileri Yahyâ b. Ya'mer, Anbesetü'l-Fîl, Meymûn el-Akran ve Nasr b. Âsım el-Leysî. Bunlar nahvin ilk tabakasını oluşturan silsiledir. Onların ardından ikinci tabaka olarak bu silsile Abdullâh b. Ebî İshâk el-Hadramî ile devam etmiştir. Hadramî, nahiv ilmindeki kıyası ve illetleri şerh eden ilk kişidir. Onunla aynı tabakayı oluşturan diğer nahiv âlimi ise Ebû Amr b. el-Âlâ'dır (ö. 154/771). Ebû Amr'dan da nahiv ilmini öğrenen Yûnus b. Habîb ed-Dabbî (ö. 182/798) olmuştur.³⁷

Çağdaş Şîî kaynaklarına bakıldığında zaman ilk dönem nahiv alimlerinin silsilesi şu şekildedir: Hz. Ali, Ebü'l-Esved, Anbesetü'l-Fîl, Meymûn el-Akran, Nasr b. Âsım el-Leysî, Abdurrahmân b. Hürmüz (ö. 117/735) ve Yahyâ b. Ya'mer, Abdullâh b. Ebî İshâk el-Hadramî ve Ebû Amr b. el-Âlâ. Daha sonrasında ise bu silsile, Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyhi ile devam etmiştir.³⁸

Çalışmamızın giriş kısmına bakıldığında muteber İslâmî eserlerdeki nahvin kurucusuna dair rivayetlere göre de bu ilmin Hz. Ali'nin öncülüğünde Ebü'l-Esved tarafından kurulduğu söylenebilir.³⁹ Yine burada zikredilen Şîî kaynaklarına göre ilk dönem nahiv âlimlerinin silsilesi, klasik ve çağdaş dil bilginleri tarafından da büyük

³⁵ Ebû Hâtim, *Kitâbü'z-zîne*, 84; Uşeyrî, *et-Tasavvuru'l-lügavî*, 166; Sadr, *Te'sîsü's-Şîa*, 40, 43, 44; Emîn, *A'yânü's-Şîa*, 1/161; Sübhânî, "Devru'l-ulemâi's-Şîa fî binâi ilmi'n-nahv ve'zdihârih".

³⁶ Ebû Hâtim, *Kitâbü'z-zîne*, 82; es-Seyyid Alî el-Mûsevî el-Behbehânî, *Esâsü'n-nahv*, thk. Muhammed Hüseyin Ahmedî eş-Şâhrûdî (Kum: Dâru'l-'İlm Âyetullâh el-Behbehânî, 2002), 15; Tüsterî, *İhkâku'l-hak*, 8/1-3; Rayşehrî, *Mevsû'atü'l-İmâm 'Alî*, 10/265; Sadr, *eş-Şîatü ve Fünûnu'l-İslâm*, 542; Emîn, *A'yânü's-Şîa*, 1/161.

³⁷ Ebû Hâtim, *Kitâbü'z-zîne*, 84-85.

³⁸ Tüsterî, *İhkâku'l-hak*, 8/9; Emîn, *A'yânü's-Şîa*, 1/162; Sadr, *Te'sîsü's-Şîa*, 43; Sadr, *eş-Şîatü ve Fünûnu'l-İslâm*, 544.

³⁹ Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî, *el-Emâlî*, thk. Abdusselâm Hârûn (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1987), 238-239; Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 18-19; Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 40; Ebü't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, 6; Veledü Ebbâh, *Târîhu'n-nahvi'l-Arabî*, 42; Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 13, 14; Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv*, 23-24.

oranda kabul edildiği görülmektedir.⁴⁰ Fakat Şîî kaynaklarında, nahvin kurucusunun Hz. Ali ve ardından Ebü'l-Esved olarak görülmesinin temel sebebinin tamamen Ehl-i beyt ve imâmet inancına dayandığını söyleyebiliriz.

2.3. Klasik Şîî Nahiv Âlimleri

Malum olduğu üzere Basra ve Kufe nahiv ekollerine mensup dilcilerin kaleme aldıkları pek çok değerli eserleri bulunmaktadır. Fakat Şîî kaynaklarına bakıldığı zaman Hz. Ali ile başlayan ve Ebü'l-Esved ile devam eden ilk dönem dilcilerin pek çoğunun Şîî taraftarı oldukları iddia edilmektedir. Burada Şîî olduğu aktarılan klasik dönem dil bilginlerinden başlıca birkaçı hakkında kısa bilgi vermek konunun daha iyi kavranmasına yardımcı olacaktır.

Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688): Aslen Basralı olup tam adı, Ebü'l-Esved Zâlim b. Amr b. Süfyân b. Cendel ed-Düelî'dir. Hz. Ali'ye yakın olması sebebiyle Şîa'nın önemli taraftarlarından sayılan Ebü'l-Esved, Cemel ve Sıffîn olaylarında Hz. Ali'nin yanında yer almış ve önemli görevler icra etmiştir. Ebü'l-Esved'in hem bizzat kendisinden hem de birçok klasik dönem dil bilginleri tarafından nakledilen rivayetlerde, nahiv ilmini/bilgisini Hz. Ali'den aldığı belirtilmektedir. Bu sebeple onun Basra'da nahiv kurallarını tedvin eden ilk kişi olduğu aktarılmaktadır. Daha sonra öğrencilerinden Yahyâ b. Ya'mer, Meymûn el-Akran, Anbesetü'l-Fîl ve Nasr b. Âsım el-Leysî gibi dilciler tarafından nahiv kuralları müteselsil olarak devam ettirilmiştir. Klasik ve çağdaş pek çok kaynakta Ebü'l-Esved'in Şîî olduğuna dair rivayetler bulunmaktadır. Ayrıca onun iyi bir at binicisi, zeki, ileri görüşlü, hazır cevap ve Arapçadaki nâdir ve garîb kelimeleri iyi bilen bir şair olduğu da zikredilmektedir. Onun şiirlerinin toplandığı "*Dîvanu Ebi'l-Esved*" adlı divanı ve bu divanın şerh edildiği çalışmaları günümüze ulaşmakla birlikte, nahiv kurallarını ele aldığı herhangi bir yazısı veya eseri mevcut değildir. Zira Ebü'l-Esved'in nahiv kurallarını öğrencilerine ders olarak öğrettiği bilinmektedir.⁴¹

Yahyâ b. Ya'mer el-Advânî (ö. 89/708 [?]): Aslen Basralı olup tam adı, Ebû Süleymân Yahyâ b. Ya'mer el-Advânî'dir. Hocası Ebü'l-Esved'den nahiv ilmini alan ve Kur'ân'ı noktalayan ilk İslâm âlimlerinden sayılan Yahyâ b. Ya'mer, Kur'ân tarihinde de önemli

⁴⁰ Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 21-22; Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 41; Ebü't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, 11,12; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/63,64; Veleddü Ebbâh, *Târîhu'n-nahvi'l-Arabî*, 11, 48; Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv*, 38; Mekrem, *el-Halkatü'l-mefkûde*, 52, 53; Çıkar, "Nahiv ilmi", 84, 85.

⁴¹ Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn* (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 2006), 1/264; Ebû Hâtim, *Kitâbü'z-zîne*, 82-85; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/106-108; Tevfik Rüstü Topuzoğlu, "Ebü'l-Esved ed-Düelî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/311, 312; Sadr, *Te'sîsü's-Şîa*, 43-44; Sadr, *eş-Şîatü ve Fünûnu'l-İslâm*, 541; Emîn, *A'yânü's-Şîa*, 1/161; Sübhânî, "Devru'l-ulemâi's-Şîa fî binâi ilmi'n-nahv ve'zdihârih"; Tüsterî, *İhkâku'l-hak*, 8/9; Zafer Kızıklı, "Ebu'l-Esved Ed-Du'eli'nin Arap Gramer Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Dini Araştırmalar* 9/25 (2006), 266-267; Mekrem, *el-Halkatü'l-mefkûde*, 19-22, 47; Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 15-16.

yere sahiptir. Arapça bilgisinin ve hitabet yeteneğinin çok iyi olduğu zikredilmektedir. Basra'da doğmuş ve orada yetişmiştir. Ayrıca fıkıh, hadis ve Arap lehçeleri alanlarında da bilgili olduğu ifade edilmektedir. Günümüze ulaşmış nahiv alanına dair bir eseri bulunmamaktadır.⁴² Şîî kaynaklarında Yahyâ b. Ya'mer'in nahiv kaidelerini Ebû'l-Esved'den aldığı belirtilmekte ve Ehl-i beyt'i daha üstün görerek Şîa'ya meylettigi için Şîî taraftarı olarak görülmektedir.⁴³

Ebû Ca'fer er-Ruâsî (ö. 187/803): Aslen Kufeli olup, tam adı Ebû Ca'fer Muhammed b. er-Ruâsî'dir. Başının büyük olmasından dolayı kendisine er-Ruâsî lakabı verildiği nakledilmektedir. Ebû Ca'fer künyesiyle meşhur olan Ruâsî, Kufe ekolüne mensup ilk dilcilerden sayılmaktadır. Îsâ b. Ömer es-Sekâfî (ö. 149/766) ve Ebû Amr b. Alâ (ö. 154/771) gibi meşhur dilcilerden ders almıştır. Kufeli Kisâî (ö. 189/805) ve Ferrâ (ö. 207/822) gibi önde gelen dilcilerin de onun öğrencileri olduğu ifade edilmektedir. Hatta onun Kufeli dilciler arasında ilk eser yazan kişi olduğu bilinmektedir. Başlıca eserleri arasında şunları zikredebiliriz: *Kitâbu'l-faysal*, *Kitâbu'l-ifrâd ve'l-cem'*, *Kitâbu me'âni'l-Kur'ân* (*Kitâbu i'râbi'l-Kur'ân*), *Kitâbu't-tasğîr*. Ayrıca onun sayesinde Kufe ekolünün tanındığı ve bu yüzden bu ekolün kurucusu kabul edildiği belirtilmektedir.⁴⁴ Şîî kaynaklarında Ruâsî'nin de Ehl-i beyt'e mensup âlimlerden rivayetlerde bulunduğu için önemli bir Şîî mensubu olduğu ileri sürülmektedir.⁴⁵

Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822): Aslen Kufeli olup tam adı, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ'dır. Daha çok Bağdat'ta bulunan Ferrâ, Kufe dil ekolüne mensuptur. Yûnus b. Habîb, Ruâsî ve Kisâî'den ders almıştır. Onun nahiv kurallarının geliştirilmesinde ve Arapçanın bazı özelliklerinin tespit edilmesinde büyük katkıları olmuştur. Zira Sa'leb'in "Ferrâ olmasaydı Arapça bozulurdu/yok olup giderdi" sözleriyle onu övmesi ve "Nahiv Ferrâ'dır ve Ferrâ nahivde emîrül-mü'minîn'dir" şeklindeki genel kanaat de bunu tasdikler mahiyettedir. Birçok eseri bulunan Ferrâ, talep üzerine Kur'ân'ı dil ve gramer yönünden açıkladığı *Me'âni'l-Kur'ân* adlı meşhur tefsir

⁴² Ebû Hâtım, *Kitâbü'z-zîne*, 84; Celal Kırca, "İbn Ya'mer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/447; Mekrem, *el-Halkatü'l-mefkûde*, 83, 84; Veledü Ebbâh, *Târîhu'n-nahvi'l-Arabî*, 50.

⁴³ Ebû Hâtım, *Kitâbü'z-zîne*, 84, 86; Sadr, *Te'sîsü's-Şîa*, 65-66; Emîn, *A'yânü's-Şîa*, 1/163; Sadr, *eş-Şîatü ve Fünûnu'l-İslâm*, 543; Kırca, "İbn Ya'mer", 20/447.

⁴⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/191-192; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/572; Mekrem, *el-Halkatü'l-mefkûde*, 407-420, 425; Mahfuz Geylani, "Arap Dili Ekolleri ve Önde Gelen Temsilcileri", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2020), 217; Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Alî en-Necâşî, *Ricâlü'n-Necâşî* (İran: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1986), 324; Sadr, *Te'sîsü's-Şîa*, 67-68; Emîn, *A'yânü's-Şîa*, 1/163; Sadr, *eş-Şîatü ve Fünûnu'l-İslâm*, 557-558, 560; Sübhânî, "Devru'l-ulemâi's-Şîa fî binâi ilmi'n-nahv ve'zdhârih".

⁴⁵ Necâşî, *Ricâlü'n-Necâşî*, 324; Sadr, *Te'sîsü's-Şîa*, 67-68; Emîn, *A'yânü's-Şîa*, 1/163; Sadr, *eş-Şîatü ve Fünûnu'l-İslâm*, 557-558, 560; Sübhânî, "Devru'l-ulemâi's-Şîa fî binâi ilmi'n-nahv ve'zdhârih".

eserini kaleme almıştır.⁴⁶ Şîî kaynaklarına göre Ferrâ'nın da Şîî taraftarı olduğu, ailesinden ve Şîî taraftarlarından birçoğu öldürüldüğünde onun da elinin kesildiği aktarılmaktadır.⁴⁷

Ebû Osmân el-Mâzinî (ö. 249/863): Aslen Basralı olup tam adı, Ebû Osmân Bekr b. Muhammed b. Habîb el-Mâzinî'dir. Basra ekolünün önemli simalarından olan Mâzinî, halife Vâsık-Billâh döneminde (842-847) Bağdat'a gitmiştir. Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824 [?]), Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830) ve Ebû Saîd el-Asmaî'den (ö. 216/831) ders almış ve Sîbeveyhi'nin el-Kitâb'ını Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830 [?]) ve Ebû Ömer el-Cermî'den (ö. 225/840) okumuştur. Kaynaklarda onun çok iyi nahiv bildiği ve lügat/lehçe konusunda da derin bilgiye sahip olduğu zikredilmektedir. Öğrencisi olan Müberred (ö. 286/900) de onun Sîbeveyhi'den sonra nahvi en iyi bilen kişi olduğunu aktarmıştır. Mâzinî'nin değişik konularda yazdığı eserleri içinde en önemlisi, Sîbeveyhi'nin el-Kitâb'ındaki sarfla ilgili dağınık meseleleri bir araya getirerek yazdığı *et-Taşrif* adlı eseridir. Ayrıca o, daha önce nahivle birlikte ele alınan sarfı, müstakil bir ilim halinde tedvin eden ilk dilcidir.⁴⁸ Şîî kaynakları, onun İmâmiyye âlimlerinden olduğunu ileri sürmektedir. Hatta onun Şîî kelamcılarının olan İsmâil b. Mîsem'in (ö. 183/799'dan sonra [?]) hizmetçilerinden olduğu da iddia edilmektedir.⁴⁹

Ebü'l-Abbâs el-Müberred (ö. 286/900): Aslen Basralı olup tam adı, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî'dir. O, daha genç yaşta iken Sîbeveyhi'nin el-Kitâb'ını hocası Ebû Ömer el-Cermî'den okumaya başlamış ve onun vefatı üzerine Ebû Osmân el-Mâzinî'den tamamlamıştır. Zekâsının, hâfızasının, anlayış ve muhakeme gücünün üstün olması ve küçük yaşta lügat/lehçe/dil ve nahiv alanlarındaki derin bilgi ve tecrübesi sayesinde ünü kısa sürede Basra dışına kadar yayılmıştır. Basra dil ekolünün Sîbeveyhi'den sonra ikinci otoritesi sayılan Müberred, Arap nahvi/grameri ve edebiyatına dair özgün görüşler ortaya koymuştur. Onun en meşhur eseri, *el-Kâmil fi'l-edeb* olmakla birlikte *Kitâbü Sîbeveyhi*'deki bilgileri eleştirmek ve onu tamamlamak için telif ettiği belirtilen diğer meşhur eseri de *el-Muktedab*'tır. O, bu kitabında konuları daha iyi şerh etmiş ve Sîbeveyhi'nin eserindekine göre daha kısa orijinal kavramlar

⁴⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/198-200; Ebü't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, 86-87; Geylani, "Arap Dili Ekolleri ve Önde Gelen Temsilcileri", 220; Veleddü Ebbâh, *Târîhu'n-nahvi'l-Arabî*, 126-127; Zülfikar Tüccar, "Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/406-407; Sadr, *Te'sîsü's-Şîa*, 69-71; Emîn, *A'yânü's-Şîa*, 1/164; Sadr, *eş-Şîatü ve Fünûnu'l-İslâm*, 560-561.

⁴⁷ Sadr, *Te'sîsü's-Şîa*, 69; Emîn, *A'yânü's-Şîa*, 1/164; Sadr, *eş-Şîatü ve Fünûnu'l-İslâm*, 561.

⁴⁸ Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 281-283; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/80, 81; Ebü't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, 77, 78; Hüseyin Elmalı, "Ebû Osmân el-Mâzinî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/209-2010; Sadr, *Te'sîsü's-Şîa*, 71-72; Emîn, *A'yânü's-Şîa*, 1/164.

⁴⁹ Necâşî, *Ricâlü'n-Necâşî*, 110; Emîn, *A'yânü's-Şîa*, 1/164; Sadr, *Te'sîsü's-Şîa*, 71-72; Sadr, *eş-Şîatü ve Fünûnu'l-İslâm*, 561; Sübhânî, "Devru'l-ulemâi's-Şîa fî binâi ilmi'n-nahv ve'zdihârih".

kullanmıştır.⁵⁰ Bağdat'ta zamanının Arapça imamı olarak bilinen Müberred'in Ehl-i beyt imamlarından olan Alî b. Mûsâ er-Rızâ (Ali er-Rızâ) (ö. 203/818) hakkında rivayette bulunmasından ötürü Şîî olduğu iddia edilmektedir.⁵¹

Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 322/933-34): İslâm dünyasında Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî adı ve künyesiyle bilinmektedir. Arap veya Fars asıllı olduğu konusunda ihtilaf bulunmaktadır. Ebû Hâtim'in Fâtîmîlerin önemli temsilcilerinden olduğu ve Rey şehrindeyken İsmâîliyye mezhebinin liderliğini üstlendiği nakledilmektedir. O, başta Rey olmak üzere Taberistan, Cürcân, İsfahân, Deylem ve Azerbaycan gibi bölgelerde önemli siyasî ve dinî faaliyetlerde bulunmuştur. Kaynaklarda, onun fazilet sahibi olduğu, edebiyat ve Arap nahvine/gramerine son derece hâkim olduğu, çokça hadis dinlediği ve bütün bu alanlarda eserler kaleme aldığı zikredilmektedir. Ebû Hatim'in birçok eseri bulunmakla birlikte Kur'an'da bulunan 400 civarında isim ve dahîl/yabancı kelimenin, Câhiliye dönemindeki anlamlarıyla birlikte incelendiği *Kitâbü'z-zîne fi'l-kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-Arabiyye* adlı meşhur eserini kaleme almıştır. Arap dil âlimi, mezhep tarihçisi, zeki bir İsmâîlî dâîsi ve kelâmcısı olarak bilinen Ebû Hâtim'in Şîîliğin İsmâîliyye mezhebine mensup olduğu ifade edilmektedir.⁵²

Bu zikredilen isimler dışında pek çok klasik dönem nahiv âliminin de Şîî kaynaklarınca Şîî veya Şîî taraftarı olduğu iddia edilmektedir. Örneğin Atâ b. Ebi'l-Esved (ö. 108/726), Halîl b. Ahmed, Kisâî, İbnü's-Sikkât (ö. 244/858), Ahmed b. İmrân el-Ahfeş (ö. 250/864'den önce), İbn Düreyd (ö. 321/933), Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987) ve İbn Fâris (ö.

⁵⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/82-83; Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 3/241-243; İsmail Durmuş, "Müberred", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/430-432; Veleddü Ebbâh, *Târîhu'n-nahvi'l-Arabî*, 151-154; Geylani, "Arap Dili Ekolleri ve Önde Gelen Temsilcileri", 215; Sadr, *Te'sîsü's-Şîa*, 73-74; Mirzâ Muhammed Bâkır el-Mûsevî el-İsfahânî, *Ravzâtü'l-Cennât fi ahvâli'l-ulemâ ve's-sâdât*, thk. Esedullâh İsmâîliyân (Tahran: Mektebetü İsmâîliyân, 1972), 7/283-285; Tüsterî, *İhkâku'l-hak*, 8/9.

⁵¹ Emîn, *A'yânü's-Şîa*, 1/164; Sadr, *Te'sîsü's-Şîa*, 73-74; İsfahânî, *Ravzâtü'l-Cennât fi ahvâli'l-ulemâ ve's-sâdât*, 7/285; Sadr, *eş-Şîatü ve Fünûnu'l-İslâm*, 562-563; Tüsterî, *İhkâku'l-hak*, 8/9.

⁵² Askalânî, *Lisânü'l-mizân*, 448; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/234; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn* (Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, ts.), 1/211; Ebû Ali Hasen b. Ali Hâce Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, çev. Yûsuf Bekkâr (Ürdün: Mektebetü'l-Üsrati'l-Ürdüniyye, 2012), 250; Ebû Hâtim, *Kitâbü'z-zîne*, İbrâhim Enîs ve muhakkikin sözü, 12, 17-32; Mansur Teyfur, *Ebû Hâtim er-Râzî'nin Kitâbü'z-zîne Adlı Eseri ve Arap Anlambilimindeki Yeri* (Bursa: Emin Yayınları, 2023), 55-70, 99; İbrahim Türkoğlu, "Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî (ö. 322/933-34) ve Kitâbü'z-zîne Adlı Eseri Bağlamında Dilbilim Alanındaki Görüşleri", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2015), 158-168; Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/148-150; Uşeyrî, *et-Tasavvuru'l-lügavî*, 6-10.

395/1004) gibi meşhur nahiv âlimlerinin de mezkûr kaynaklarda Şîî taraftarı oldukları ileri sürülmektedir.⁵³

Yukarıda zikredilen ve Ebû Hâtim er-Râzî dışında Şîî olduğu iddia edilen nahiv âlimleri hakkında önemli ve muteber İslâmî kaynaklarda ayrıca Diyanet İslam Ansiklopedisi'ndeki ilgili maddelerde böyle bir bilgiye asla rastlanılmamaktadır. Bunun yanı sıra bu kaynaklarda, nahvin kurucusu olarak kabul edilen Ebü'l-Esved ise önemli bir İslâm âlimi ve dilci olarak görülmekte ve Hz. Ali'ye yakınlığıyla bilinmektedir. Bu yakınlığı ve ona olan muhabbeti sebebiyledir ki, bu kaynakların bazılarında Ebü'l-Esved'in Şîî taraftarı olduğu dile getirilmiştir. Yani onun herhangi bir siyasî bir amaç uğruna çalışan veya mezhepsel bir temsilcilik görevi üstlenen bir Şîî olduğunu kabul etmek mümkün değildir.⁵⁴

Sonuç

Arap Yarımadasında ortaya çıkan Arapça, Sâmi dillerden biri olarak kabul edilmektedir. Araplar, İslamiyet'in ilk yıllarına kadar başka milletlerle fazla karışmamıştır. İslâm'ın gelişiyle birlikte Arap toplumunun bu yeni dini, fetihler aracılığıyla Arapça bilmeyen başka milletlere ulaştırma sırasında hem konuşmalarında hem de Kur'ân okumalarında bir takım dil hataları (lahn) zuhur etmeye başlamıştır. Bu durum, dilin hatalardan korunması ve belirli dil kaidelerinin öğretilmesi ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Zira Arap grameri olan nahiv ilmi öğrenilmeden diğer İslâmî ilimleri anlamak mümkün değildir. Muteber İslâmî kaynaklara bakıldığında Kur'ân'ın bazı ayetlerinde dil hataları görülmeye başlaması üzerine Hz. Ali'nin kelime çeşitleriyle ilgili tanımlarını kapsayan bir sayfayı Ebü'l-Esved'e vererek; *انْضِ هذا النَّحْوُ/Bu yolu izle* demesi üzerine onun da nahiv ilminin temelini atmaya başladığı söylenebilir.

Genel görüş bu yönde olmakla birlikte çalışmamızda, bu ilmin doğuşu ve kurucusu ile ilgili Şîî kaynakların ortaya koyduğu görüşler ele alınmaya çalışılmıştır. Şîa'nın ise İslâm'ın ilk dönemlerinde ortaya çıktığı ve Kerbelâ hadisesiyle Ehl-i beyt taraftarı olarak daha sistemli bir şekilde günümüze kadar dinî ve siyasî varlığını sürdürdüğü

⁵³ Emîn, *A'yânü's-Şîa*, 1/163-165; Sadr, *Te'sîsü's-Şîa*, 64-137; Sadr, *eş-Şîatü ve Fünûnu'l-İslâm*, 559-592; Tüsterî, *İhkâku'l-hak*, 8/9; Bk. Tûsî, *Ricâlü't-Tûsî*; Necâşî, *Ricâlü'n-Necâşî*; Rayşehrî, *Mevsû'atü'l-İmâm 'Alî*; İsfahânî, *Ravzâtü'l-Cennât fî ahvâlil-ulemâ ve's-sâdât*; Sübhânî, "Devru'l-ulemâi's-Şîa fî binâi ilmi'n-nahv ve'zdihârih".

⁵⁴ Bk. Zeccâcî, *el-Emâlî*; Zeccâcî, *el-İzâh*; Askalânî, *Lisânü'l-mîzân*; Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*; İbn Cinnî, *el-Hasâ'is*; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*; Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*; İsfahânî, *Muhâddarâtü'l-üdebâ' ve muhâverâtü's-su'arâ' ve'l-büleğâ*; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*; Ebü't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibü'n-nahviyyîn*; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*; Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv*; Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*; Veleddü Ebbâh, *Târîhu'n-nahvi'l-Arabî*; Mekrem, *el-Halkatü'l-mefkûde*; Topuzoğlu, "Ebü'l-Esved ed-Düelî"; Kırca, "İbn Ya'mer"; Yavuz, "Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî"; Elmalî, "Ebû Osmân el-Mâzinî"; Durmuş, "Müberraed".

bilinmektedir. Şîîliğin temelini oluşturan imâmet anlayışı ve Ehl-i beyt'e yüklenen üstün vasıflarla Fars kültürü arasında benzerlikler bulunduğu hâkim görüş olduğu da tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra Hz. Hüseyin, İran hükümdarı Yazdicerd'in kızıyla evli olduğu için onun nesli/soyu da eski hükümdarların varisleri gibi kabul edilmiştir. Bunun sonucu olarak da Şîîliğin en önemli öğretisi olan imâmet anlayışının Fars kültürünün etkisiyle şekillendiği ifade edilmektedir.

Bazı çağdaş dalciler, Ebü'l-Esved'in Hz. Ali'ye yakınlığı sebebiyle Şîî olduğunu ve dolayısıyla nahvin ortaya çıkışının başta Hz. Ali olmak üzere Ebü'l-Esved'e nispet edildiğini zikretmişlerdir. Çünkü Şîa dünyası, Hz. Ali'ye yükledikleri üstün vasıfları sebebiyle onun İslâmî ilimlerin teşekkülünde öncü olduğunu ve hakikat ve tarikat/bâtınî tüm ilimleri bildiğini iddia etmişlerdir. Buradan hareketle Ehl-i beyt ekolünden beslenen âlimlerin ilk dönemdeki imamlardan geç dönemlere kadar tüm alanlardaki ilimlerin yayılmasına gayret ettikleri aktarılmaktadır. Zira Şîî kaynaklarına göre kendi mezheplerine mensup âlimler, başka âlimlerden daha bilgili ve ilim sahibidirler. Başta sarf ve nahiv olmak üzere on dört ilmin inşasının da Şîî âlimleri tarafından yapıldığı ileri sürülmektedir.

Nahiv ilminin/kurallarının tedvin edilmeye başlamasının sebepleri ve isimlendirilmesi konusundaki Şîî kaynakların ortaya koyduğu görüş ve rivayetlere hem meşhur klasik İsmâî eserlerde hem de çağdaş dil kaynaklarında rastlamak mümkündür. Fakat Şîî âlimleri, nahiv ilminin Hz. Ali tarafından tesis edilmesini ve ardından onun yönlendirmesiyle Ebü'l-Esved'in nahvin temel konularını tedvin ederek geliştirmesini Şîîlikle ilişkilendirerek kendilerine mal etmeye çalışmışlardır. Hatta bazı Şîî kaynaklarında, nahvin tek kurucusunun Hz. Ali olduğu ve nahiv ilmini Ebü'l-Esved'e onun öğrettiği ileri sürülmektedir. Bunun yanı sıra Ehl-i beyt taraftarlarının tüm bilgileri, Hz. Peygamberden ve onun belirlediği masum kişilerden aldıkları iddia edilmektedir. Buradan hareketle çalışmamızda bir kısmına değinilen Ruâsî, Ferrâ, Mâzinî ve Müberred gibi meşhur dalcilerin de Şîî olduklarının uydurulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Çalışmada zikredilen klasik Şîî nahiv âlimleri arasında sadece Ebû Hâtim er-Râzî'nin gerçek anlamda Şîî taraftarı ve İsmâîlî dâisi olduğu kanaatine varılmıştır.

Nahiv ilminin/kurallarının doğuşunda ve sonrasındaki gelişiminde Şîî âlimlerinin öncü olduklarının iddia edilmesini Şîîlikteki imâmet inancına bağlamak mümkündür. Buna göre imamlar, tüm zâhirî/hakikî ve bâtınî ilimlere vakıftır ve bilginin kaynağı sayılmaktadır. Hz. Ali de ilk imam olduğuna göre nahiv ilminin doğuşu onunla başlamıştır. Fakat çalışmada da görüldüğü üzere temel ve muteber kaynaklara göre hem Hz. Ali hem de Ebü'l-Esved önemli birer İslâm âlimi olarak bilinmektedir. Ayrıca her ikisinin de ve bunların yanı sıra Şîî oldukları iddia edilen Râzî dışındaki diğer dalcilerin

herhangi bir siyasî amaç uğruna çalışan ya da mezhepsel bir temsilcilik görevi üstlenen birer Şîî olduklarını kabul etmek mümkün değildir.

Sonuç olarak kesin olmamakla birlikte nahiv ilminin kurulması talimatının Hz. Ali tarafından verildiği ve bu ilmi kuranın da Ebu'l-Esved ed-Düelî olduğu anlaşılmıştır. Zira konuyla ilgili Şîî kaynakları da dahil çoğu klasik ve çağdaş kaynakların aktardığı rivayetler, bu iki şahsı işaret etmektedir.

Kaynakça

- Afgânî, Saîd. *Min târîhi'n-nahv*. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, ts.
- Alan, Sevde - Güler, İsmail. "Kureyş Lehçesinin Klasik Arapçaya Etkisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2007), 327-341.
- Kur'an-ı Kerim Meâli. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Lisânü'l-mîzân*. thk. Selmân Abdülfettâh Ebû Gudde. Halep: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 2002.
- Avcı, Seyit. "Ben ilim şehriyim Ali de onun kapısıdır' Hadisi Üzerine". *Marife* 4/3 (2004), 371-381.
- Behbehânî, es-Seyyid Alî el-Mûsevî. *Esâsü'n-nahv*. thk. Muhammed Hüseyin Ahmedî eş-Şâhrûdî. Kum: Dâru'l-İlm Âyetullâh el-Behbehânî, 2002.
- Bozan, Metin. *İmâmiyye Şîası'nın Oluşumu*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2018.
- Bulut, Ali. *Nahvin Öncülerinden Sîbeveyh*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2023.
- Bulut, Halil İbrahim. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *el-Beyân ve't-tebyîn*. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 2006.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihâh, Tâcü'l-luga Sihâhu'l-luga*. thk. Ahmed Abdü'l-Ğafûr Attâr. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *Kitâbü't-ta'rîfât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403.
- Çıkar, M. Şirin. "Nahiv İlmi". *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*. ed. İsmail Güler. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Dayf, Şevkî. *el-Medârisü'n-nahviyye*. Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.
- Demirayak, Kenan. *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*. İstanbul: Cantaş Yayınları, 2016.
- Durmuş, İsmail. "Müberred". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/430-433. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Durmuş, İsmail. "Nahiv". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/300-306. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ebû Hâtim, Ahmed b. Hamdân er-Râzî. *Kitâbü'z-zîne fi'l-kelâmî'l-İslâmiyyeti'l-Arabiyye*. thk. Hüseyin b. Feyzullâh el-Hemedânî. Yemen: Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Buhûsü'l-Yemenî, 1994.

- Ebû Tâhir, Abdülvâhid b. Ömer b. Muhammed b. Ebî Hâşim. *Ahbâru'n-nahviyyîn*. thk. Mecdî Fethî es-Seyyid. Tanta: Dâru's-Sahâbe li't-Turâs, 1989.
- Ebü't-Tayyib el-Lugavî, Abdülvâhid b. Alî el-Halebî. *Merâtibü'n-nahviyyîn*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim. Kahire: Mektebetü Nahdati Mısır, ts.
- Ecer, Ahmet Vehbi. "Şia ve Doğuşu". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1983).
- Elmalî, Hüseyin. "Ebû Osmân el-Mâzinî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/209-210. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Emîn, Ahmed. *Duha'l-İslâm*. 2 Cilt. Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2012.
- Emîn, Muhsin. *A'yânü's-Şîa*. Dâru't-Te'âruf li'l-Matbû'ât, 1983.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh. *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâtî'l-üdebâ*. thk. İbrâhîm es-Semarrâî. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1985.
- Ergin, Mehmet Cevat. "Arap Nahvinin Doğuşu". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2005), 111-141.
- Geylani, Mahfuz. "Arap Dili Ekolleri ve Önde Gelen Temsilcileri". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2020), 204-235.
- Gündüzöz, Soner. "Nahiv ve Sarf İlimlerinin Doğuşu Üzerine". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (1997), 283-300.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî. *Mu'cemü'l-üdebâ (İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî. *el-Hasâ'is*. thk. Muhammed Alî en-Neccâr. Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitâb, ts.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. thk. İbrâhim Ramazân. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgîb. *Muhâdarâtü'l-üdebâ' ve muhâverâtü's-şu'arâ' ve'l-bülegâ'*. Beyrut: Şeriketü Dâru'l-Erkam, 1420.
- İsfahânî, Mirzâ Muhammed Bâkır el-Müsevî. *Ravzâtü'l-Cennât fî ahvâli'l-ulemâ ve's-sâdât*. thk. Esedullâh İsmâîlîyân. Tahran: Mektebetü İsmâîlîyân, 1972.
- Kafes, Mahmut. "Arap Dilinde Nahiv İlminin Doğuşu ve Önemi". *Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi* 9-10 (1995), 101-115.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifîn*. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, ts.
- Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî. *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1982.
- Kırca, Celal. "İbn Ya'mer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/447-448. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

- Kızıklı, Zafer. "Ebu'l-Esved Ed-Du'eli'nin Arap Gramer Tarihindeki Yeri ve Önemi". *Dini Araştırmalar* 9/25 (2006), 265-280.
- Mekrem, Abdülâl Sâlim. *el-Halkatü'l-mefkûde fî târîhi'n-nahvi'l-Arabî*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Nâsîf, Alî en-Necdî. *Târîhu'n-nahv*. Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.
- Necâşî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Alî. *Ricâlü'n-Necâşî*. İran: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1986.
- Nizâmülmülk, Ebû Ali Hasen b. Ali Hâce. *Siyâsetnâme*. çev. Yûsuf Bekkâr. Ürdün: Mektebetü'l-Üsrati'l-Ürdüniyye, 2012.
- Öz, Mustafa. "Şîa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/111-114. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Rayşehrî, Muhammed. *Mevsû'atü'l-İmâm 'Alî b. Ebî Tâlib fî'l-kitâb ve's-sünne ve't-târîh*. Beyrut: Dâru'l-Hadîs li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 2000.
- Sadr, Âyetullâh es-Seyyid Hasan. *eş-Şîatü ve Fünûnu'l-İslâm*. thk. es-Seyyid Murtazâ el-Mîrseccâdî. İran: Müessesetü's-Sibtayn el-Âlemiyye, ts.
- Sadr, Âyetullâh es-Seyyid Hasan. *Te'sîsü's-Şîa li'ulûmi'l-İslâm*. Tahran: Menşûrâtü'l-A'lemî, ts.
- Salihoglu, Alaaddin. *Zabtu'l-Mushaf: Kur'an'ın Noktalanması ve Harekelenmesinin Kavramsal Çerçevesi, Tarihçesi, Ekolleri ve Günümüz Uygulamaları*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2025.
- Sübhânî, Ca'fer. "Devru'l-ulemâi's-Şîa fî binâi ilmi'n-nahv ve'zdihârih". Erişim 21 Aralık 2024. www.islam4u.com/ar/maghalat/ازدهار-علم-النحو-و-بناء-الشيعه-في-بنائ-علم-النحو-و-ازدهار
- Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim. *Dinler ve Mezhepler Tarihi "el-Milel ve'n-Nihal"*. çev. Muharrem Tan. İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 2006.
- Şükür, Alaaddin. *Kur'an-ı Kerîm'in Nahiv İlmine Etkisi*. Samsun: Üniversite Yayınları, 2018.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994.
- Tantâvî, Muhammed. *Neş'etü'n-nahv*. Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.
- Teyfur, Mansur. *Ebû Hâtîm er-Râzî'nin Kitâbü'z-zîne Adlı Eseri ve Arap Anlambilimindeki Yeri*. Bursa: Emin Yayınları, 2023.
- Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre. *Sünen-i Tirmizî*. thk. İbrâhim Utve Avd. Mısır: Matba'atü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1975.
- Topuzoglu, Tefik Rüştü. "Ebû'l-Esved ed-Düelî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/311-313. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan. *Ricâlü't-Tûsî*. thk. Cavâd el-Kayyûmî el-İsfahânî. İran: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, ts.
- Tüccar, Zülfikar. "Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/406-408. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Türkoğlu, İbrahim. "Ebû Hâtîm Ahmed b. Hamdân er-Râzî (ö. 322/933-34) ve Kitâbu'z-zîne Adlı Eseri Bağlamında Dilbilim Alanındaki Görüşleri". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2015), 157-180. <https://doi.org/10.18403/emakalat.1205481>

- Tüsterî, Nûrullâh el-Hüseynî el-Mer'âşî. *İhkâku'l-hak ve izhâku'l-bâtıl*. thk. Şehâbeddin en-Necefi. Kum: Min Menşûrâti Mektebeti Âyetullâh el-Uzmâ el-Mer'âşî en-Necefi, ts.
- Uşeyrî, Muhammed Riyâd. *et-Tasavvuru'l-lügavî inde'l-İsmâiliyye*. İskenderiye: Münşeâtü'l-Me'ârif, 1985.
- Ünverdi, Şehmus - Aydın, İbrahim. "Abdullâh b. Ebî İshâk'ın Nahiv ilmindeki Yeri". *The Journal of Mesopotamian Studies* 7/1 (2022), 7-24. <https://doi.org/10.35859/jms.2022.996674>
- Veledü Ebbâh, Muhammed Muhtâr. *Târîhu'n-nahvi'l-Arabî fi'l-meşrik ve'l-mağrib*. Beyrut: Dâru't-Takrîb Beyne'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye, 2011.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/148-150. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yıldız, Ahmet. *Arap Edebiyatının Gelişim Serüveni 1*. Konya: Palet Yayınları, 2022.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. Kuveyt: Dâru'l-Hidâye ve Dâru İhyâu İhyâi't-Turâs, 2001.
- Zeccâcî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî. *el-Emâlî*. thk. Abdusselâm Hârûn. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1987.
- Zeccâcî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî. *el-İzâh fî 'ileli'n-nahv*. thk. Mâzin el-Mübarek. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1986.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. thk. Mustafâ Hüseyin Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1947.
- Zeydân, Corcî. *Târîhu'l-âdâbi'l-lugat'il-Arabiyye*. 2 Cilt. Matbaatü'l-Hilâl, 1936.